

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Reformy Mariusza, czyli długie trwanie historiograficznego mitu

Author: Michał Norbert Faszczka

Citation style: Faszczka Michał Norbert. (2021). Reformy Mariusza, czyli długie trwanie historiograficznego mitu. „Res Historica” (Nr 51, 2021, s. 13-42), DOI:10.17951/rh.2021.51.13-42

Uznanie autorstwa - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie pod warunkiem oznaczenia autorstwa.

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Michał Norbert Faszczka

(University of Silesia in Katowice, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-3562-6217>

E-mail: michalfaszczka@o2.pl

Reformy Mariusza, czyli długie trwanie historiograficznego mitu

Marian Reforms, or the Long Duration of Historiographic Myth

ABSTRACT

Most authors writing about the so-called Marian reforms do not try to trace the process of shaping the discourse devoted to their course. Meanwhile, drawing attention to the way this issue was presented by nineteenth-century scholars provides additional arguments to support the belief that the traditional vision is misguided. Considering the fact that none of the ancient authors had mentioned the Marian reforms, the theory is based on the creative interpretation of several fragments of preserved ancient literary sources. After some years the suggestive vision had presented once by C. C. L. Lange was raised to the rank of dogma by his epigones (Wilhelm Rüstow, Hans Delbrück, Georg Veith) and recognized as finally proven, although he was fully aware of its speculative nature. The worsening knowledge of German language additionally contributed to the marginalization of views created by scholars from the turn of 19th and 20th centuries. After the end of World War II, deconstruction of the existence of Marian reforms was carried out, although the arguments presented by its critics seem to be incomplete without taking into account one of the most important arguments resulting from a historiographic analysis:

PUBLICATION INFO				
				e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Michał Norbert Faszczka, the Institute of History of the University of Silesia in Katowice, 11 Bankowa Street, Katowice 40-007, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the University of Silesia in Katowice				
SUBMITTED: 2019.05.08	ACCEPTED: 2020.11.17	PUBLISHED ONLINE: 2021.06.30		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		

how the conviction about the existence of Marian reforms became widely accepted by the authors of books devoted to the history of ancient Rome.

Key words: Gaius Marius, Marian reforms, Roman army, Roman Republic, history of historiography

STRESZCZENIE

Większość autorów piszących o tzw. reformach Mariusza nie zadaje sobie trudu, aby prześledzić proces kształtowania się poświęconego im dyskursu. Tymczasem zwrócenie uwagi na sposób prezentowania tego zagadnienia przez dziewiętnastowiecznych badaczy dostarcza dodatkowych argumentów służących poparciu przekonania o błędności wizji zakorzenionej w literaturze tematu. Zważywszy na fakt, że żaden z antycznych autorów nie wspomniał o przeprowadzeniu reform przez Mariusza, teoria ta opiera się na twórczej interpretacji kilku *passusów* zaczerpniętych z zachowanych przekazów antycznych. Z czasem sugestywna wizja przedstawiona przez C.C.L. Langego została podniesiona dzięki autorytetowi jego epigonów (Wilhelm Rüstow, Hans Delbrück, Georg Veith) do rangi dogmatu i uznana za ostatecznie dowiedzioną, choć jej autor w pełni zdawał sobie sprawę ze spekulatywności własnych rozważań. Postępujący zanik znajomości języka niemieckiego dodatkowo przyczynił się do marginalizacji poglądów badaczy tworzących na przełomie XIX i XX w. Po zakończeniu II wojny światowej dokonano dekonstrukcji przekonania o istnieniu reform Mariusza, choć argumenty przedstawione przez jego krytyków wydają się dalece niepełne bez uwzględnienia jednej z najważniejszych przesłanek wynikającej z analizy historiograficznej, a mianowicie drogi prowadzącej do pojawienia się przekonania o istnieniu reform Mariusza w dziełach poświęconych dziejom starożytnego Rzymu.

Słowa kluczowe: Gajusz Mariusz, reformy Mariusza, armia rzymska, republika rzymska, historia historiografii

Mogłoby się wydawać, że tematyka reform militarnych przeprowadzonych rzekomo przez Gajusza Mariusza (Caius Marius) nie budzi już większych kontrowersji, a dzięki staraniom takich badaczy, jak: Emilio Gabba, Jacques Harmand, Peter A. Brunt czy John W. Rich na dobre udało się wyrugować z historiografii przekonanie o ich istnieniu¹. Nic bardziej mylnego. Co jakiś czas pojawiają się bowiem publikacje, których autorzy uparcie bronią wizji reform mariańskich, ignorując dorobek wymienionych historyków bądź klasyfikując go po prostu jako stanowisko skrajne².

¹ Omówienie dorobku wspomnianych badaczy w kontekście zwalczania przekonania o istnieniu reform Mariusza znalazło się w dalszej części artykułu.

² Przykładowo: P. Southern, *The Roman Army: A Social and Institutional History*, Cambridge 2007; P. Cagniat, *The Late Republican Army (146–30 BC)*, w: *A Companion to the Roman Army*, red. P. Erdkamp, Malden–Oxford–Carlton 2007, s. 80–95; Ch.A. Matthew, *On the Wings of Eagles: The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome's First Professional Soldiers*, Newcastle upon Tyne 2010; A. Graczkowski, *O reformie wojskowej Mariusza*.

Być może całą sprawę można by zlekceważyć bez większej szkody dla kształtowania się dyskursu naukowego, gdyby nie dotyczyło to również publikacji uznawanych za elementarne, do których można zaliczyć np. opublikowane w 2007 r. opracowanie zbiorowe pt. *A Companion to the Roman Army*³. Sprawia to, że wielu czytelników niespecjalizujących się w dziejach wojskowości republikańskiej, nie wyłączając przedstawicieli środowiska naukowego, może czuć się zdezorientowana, co z kolei rodzi ryzyko zamieszczenia błędnych informacji w książkach o ogólnym charakterze, np. w podręcznikach. Żywotność dziewiętnastowiecznych niemieckich koncepcji jest więc tyleż zaskakującym, co powszechnie występującym zjawiskiem.

Nie uznałem za zasadne szczegółowo przytaczać argumentów wysuwanych przez krytyków tradycyjnej wizji działalności reformatorskiej Mariusza, tym bardziej że już uprzednio przedstawiłem je w pracy o szerszym zakresie tematycznym⁴. Naiwnością byłoby sądzić, że skoro do tej pory bywały one ignorowane, to tym razem zostaną poddane głębszej refleksji. Wydaje mi się natomiast, że konieczne jest przedstawienie procesu kształtowania się wizji reform Mariusza, szczególnie iż żaden z autorów zachowanych przekazów źródłowych nie wspominał o ich istnieniu, co sprawia, że mamy do czynienia z konstruktem historiograficznym opartym na interpretacjach niektórych badaczy, nie zaś z bezspornym faktem historycznym. Każe to zwrócić szczególną uwagę na argumenty wysuwane przez twórców teorii reform mariańskich. Dzięki ich zestawieniu popartemu wskazaniem źródeł poszczególnych twierdzeń możliwe jest uzupełnienie dotychczas toczonego dyskursu o nowe, zaczerpnięte z historiografii argumenty.

Celem niniejszego artykułu nie jest proste dokonanie przeglądu publikacji mających decydujący wpływ na kształtowanie się wyobrażeń o domniemanych reformach Mariusza. Jego powstanie wynika w głównej mierze ze świadomości, że przyjęcie określonych założeń badawczych może prowadzić do powstania tzw. hipotez piętrowych, co z jednej strony sprawia, iż w toku analizy naukowej często przestaje się weryfikować same założenia, a z drugiej rodzi ryzyko, że wykazanie ich błędności przyczyni się do zanegowania ogółu końcowych wniosków.

Problem ten dotyczył choćby budowanego przez lata obrazu wpływu żołnierzy na późnorepublikańskie przemiany polityczne, wynikającego

Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II–I w. p.n.e.), Zabrze–Tarnowskie Góry 2019.

³ Zob. P. Cagniard, *op. cit.*

⁴ M.N. Faszczka, *Bunty w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88–30 przed Chr.)*, Oświęcim 2017, s. 39–53.

właśnie z apriorycznego przyjęcia założenia o ustanowieniu przez Mariusza armii zawodowej. Doprowadziło to do konkluzji sprowadzających się do przypisania żołnierzom „mentalności najemników” i braku jakiegokolwiek przywiązania do państwa⁵. Tymczasem uwzględnienie argumentów przedstawionych przez krytyków przekonania o istnieniu reform Mariusza nie tylko postawiło decyzje podejmowane przez *militēs* w innym świetle, ale w niektórych przypadkach nareszcie pozwoliło je osadzić w zrozumiałym kontekście⁶.

Nie jest to oczywiście jedyny przykład wykorzystania analizy dyskursu do rozstrzygnięcia, a przynajmniej przedstawienia nowej interpretacji jakiejś kwestii, czego najbardziej spektakularnym przykładem było obalenie w ostatnich latach przekonania o celtyckości Wysp Brytyjskich, ze szczególnym uwzględnieniem Irlandii⁷. Pokazuje to, że niekiedy kluczowego znaczenia nabiera pytanie o to, kto opracował daną teorię i jakimi kierował się przesłankami.

Postęp wiedzy na temat przeszłych epok każdorazowo każe weryfikować utarte opinie, szczególnie jeśli ich źródło tkwi w drugiej połowie XIX w. Ukazanie założeń przyjętych przez twórców teorii o reformach Mariusza nie tylko pozwala zrozumieć podstawy ich twierdzeń, ale również zweryfikować je z punktu widzenia obecnego stanu wiedzy. Co więcej, nie powstała do tej pory publikacja porządkująca poświęcony im dyskurs, co może utrudniać zorientowanie się w tematyce, która na przełomie XIX i XX w. doczekała się opracowania głównie w języku niemieckim. Z uwagi na jego rosnącą marginalizację, również w środowisku naukowym, utrudnia to dotarcie do kluczowych publikacji, a w konsekwencji prowadzi do powielania poglądów, których źródła się nie zna.

⁵ Zob. E.H. Erdmann, *Die Rolle des Heeres in der Zeit von Marius bis Caesar. Militärische und politische Probleme einer Berufsarmee*, Neustadt 1972; H. Aigner, *Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik*, Innsbruck 1974; L. de Blois, *The Roman Army and Politics in the First Century B.C.*, Amsterdam 1987. Bardziej ostrożne, acz utrzymane w podobnym duchu podejście zaprezentowali: H. Botermann, *Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesar Tod bis zur Begründung des Zweiten Triumvirats*, München 1968; A. Keaveney, *The Army in the Roman Revolution*, London–New York 2007. Wspomniany problem zasygnalizował już wcześniej m.in.: S. James, *Rome and the Sword: How Warriors and Weapons Shaped Roman History*, London 2011, s. 99.

⁶ Zob. M.N. Faszczka, *op. cit.*, s. 121–239.

⁷ M. Chapman, *The Celts: The Construction of a Myth*, New York 1992; S. James, *The Atlantic Celts: Ancient People or Modern Invention?*, London 1999; J. Collis, *The Celts: Origins, Myths and Inventions*, wyd. 2, Stroud 2003; S. Oppenheimer, *The Origins of the British*, London 2006; J.P. Mallory, *The Origins of the Irish*, London 2013. Podsumowanie pierwszego etapu dyskursu przedstawił: P. Sims-Williams, *Celtomania and Celtoscepticism*, „Cambrian Medieval Celtic Studies” 1998, 36, s. 1–36.

Zdając sobie sprawę z umowności stosowania w tym kontekście terminu reforma/reformy, w treści niniejszego artykułu nie podjąłem problematyki poprawności terminologicznej, szczególnie że określenie „reformy (reforma) Mariusza” na dobre zakorzeniło się już w historiografii.

ETAP PIERWSZY: OD LANGEGO DO STEINWENDERA

Badaczem, który jako pierwszy w formie naukowej⁸ stworzył spójną wizję reform Mariusza, był C.C.L. (Christian Conrad Ludwig) Lange. W 1846 r. ukazała się jego praca zatytułowana *Historia mutationum rei militaris Romanorum inde ab interitu rei publicae usque ad Constantinum Magnum*, prezentująca w zwięzłej formie przemiany, jakie zaszły w wojskowości rzymskiej od schyłku republiki po okres późnego cesarstwa⁹. Wprowadzie ewolucji armii republikańskiej Lange poświęcił mniej niż 30 stron, ale i tak udało mu się wykorzystać rozproszone w różnych źródłach informacje do stworzenia teorii zakładającej istnienie kompleksowych reform o zgoła rewolucyjnym charakterze, które na stałe zmieniły oblicze rzymskich legionów¹⁰.

Punktem wyjścia dla Langego było uznanie za Bertholdem G. Niebhurem¹¹, że w II w. przed Chr.¹² republikę rzymską dotknął poważny

⁸ Oczywiście biorąc pod uwagę kryteria stawiane w Niemczech działalności naukowej – czy może raczej piśmiennictwu historycznemu – w połowie XIX w. Należy bowiem podkreślić, że w tamtym okresie dopiero rozpoczął się proces formułowania powszechnie akceptowalnych zasad, które pozwoliły ująć szeroko rozumianą twórczość humanistyczną w ramy wyróżnianych obecnie dziedzin naukowych. Zob. D.R. Kelley, *Losy historii. Badanie przeszłości od Herdera do Huizingi*, tłum. J. Dobrowolski, Warszawa 2010, s. 141–173, 210–238; A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, wyd. 3, Poznań 2011, s. 459–557. Nie wykluczało to, rzecz jasna, publikowania prac, których wysoka wartość merytoryczna – mimo upływu czasu – w dalszym ciągu pozostaje niekwestionowana, czego najlepszym przykładem może być analiza wojskowości rzymskiej autorstwa Justusa Lipsiusa (właśc. Joost Lips): *De militia romana libri quinque; commentarius ad Polybium; Iusti Lipsi analecta sive observationes reliquae ad militiam et hosce libros*, Antverpiae 1596. Z późniejszych opracowań należy wymienić przede wszystkim: Ch. Guischart, *Mémoires militaires sur les Grecs et les Romains*, t. 1–2, Lyon 1758.

⁹ C.C.L. Lange, *Historia mutationum rei militaris Romanorum inde ab interitu rei publicae usque ad Constantinum Magnum*, Gottingae 1846.

¹⁰ *Ibidem*, s. 3–30.

¹¹ G.B. Niebuhr, *Römische Geschichte*, t. 2, wyd. 3, Berlin 1836, s. 131–135.

¹² W treści niniejszego artykułu doprecyzowanie „przed Chr.” odnosi się do wydarzeń i zjawisk mających miejsce w starożytności. W przypadku dat nowożytnych zrezygnowałem z tego zabiegu, mając na uwadze jednoznaczny kontekst ich zastosowania.

kryzys demograficzny, który bezpośrednio odbił się na jej możliwościach rekrutacyjnych. Wymusiło to zmianę koncepcji formowania sił zbrojnych, polegającą na zastąpieniu wojska milicyjnego armią zawodową¹³. Precedensem w tym zakresie miała być decyzja Mariusza ze 107 r. przed Chr., kiedy to zdecydował się powołać w szeregi armii proletariuszy, odrzucając tym samym obowiązujące dotąd rekrutów kryterium majątkowe¹⁴. Zniesienie ograniczeń cenzusowych było zdaniem Langego równoznaczne z rezygnacją ze stosowania poboru powszechnego na rzecz zaciągu ochotniczego, w efekcie czego doszło do powstania armii wyposażonej na koszt państwa i składającej się głównie z przedstawicieli biedoty¹⁵, choć nie pokusił się o wyjaśnienie, jakie czynniki spowodowały jego zdaniem powszechne przyzwolenie na trwałe zlekceważenie obowiązującej procedury prawnej¹⁶. Zwracał przy tym uwagę, że w szczególnych okolicznościach republiki w dalszym ciągu zdarzało się powoływać obywateli pod broń na starych zasadach¹⁷.

Punktem wyjścia dla Langego był opis wojskowości rzymskiej zamieszczony w VI księdze dzieła Polibiusza (Polybios) z Megalopolis¹⁸. Niemiecki uczony dostrzegał wprawdzie tendencje reformistyczne pojawiające się między zakończeniem drugiej wojny punickiej (218–201 przed Chr.) a działalnością Mariusza, lecz mimo to założył, że pod koniec II w. przed Chr. wciąż obowiązywał wzorzec polibiański¹⁹. Zwrócił również uwagę, że próba odtworzenia przebiegu reform mariańskich opiera się na uznaniu, iż pojawiające się w źródłach rozproszone informacje stanowią ślad zakrojonych na szeroką skalę, kompleksowych przeobrażeń, choć ich istnienie nie wynika bezpośrednio z treści zachowanych przekazów²⁰. Krótko mówiąc: mamy do czynienia z interpretacją opierającą się na przekonaniu, że skoro wymowa poszczególnych *passusów* wyraźnie odbiega od modelu nakreślonego przez Polibiusza, to w pewnym

¹³ C.C.L. Lange, *op. cit.*, s. 4–6.

¹⁴ Zob. T.R.S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic*, t. 1, 509 B.C.–100 B.C., New York 1951 [dalej: MRR I], s. 550.

¹⁵ C.C.L. Lange, *op. cit.*, s. 4–11.

¹⁶ Fundamentalne zmiany w zakresie warunków pełnienia służby wojskowej musiały w tym okresie przyjąć formę ustawy. Przykładowo: M. Tullius Cicero, *De re publica*, red. K. Ziegler, Leipzig 1969 [dalej: Cic., *De rep.*], 4.2.2; Plutarchus, *C. Gracchus*, w: *Vitae parallelae*, t. 3.1, red. K. Ziegler, H. Gärtner, Leipzig 1996 [dalej: Plut., *C. Gracch.*], 5.1; Q. Asconius Pedianus, *Orationum Ciceronis quinque enarratio*, red. A.C. Clark, Oxonii 1907 [dalej: Ascon.], 68.

¹⁷ C.C.L. Lange, *op. cit.*, s. 10–11.

¹⁸ Polybius, *Historiae*, t. 2, red. L. Dindorf, rec. T.T. Büttner-Wobst, Lipsiae 1889 [dalej: Polyb.], 6.19–26.

¹⁹ C.C.L. Lange, *op. cit.*, s. 3–26.

²⁰ *Ibidem*, s. 3–5.

momencie musiało dojść do gruntownej zmiany koncepcji formowania sił zbrojnych. A że autorstwo kilku zmian pochodzących z końca II w. przed Chr. zostało przypisane Mariuszowi, to najwidoczniej jej autorem był właśnie on.

Przedstawiając przebieg reform, Lange przyjął więc dwa założenia: do 107 r. przed Chr. obowiązywał system opisany przez Polibiusza w księdze VI, zaś potem doszło do jego zmodyfikowania, w wyniku czego powstała armia zawodowa.

Zdaniem Lange oparcie się na zaciągu ochotniczym sprawiło, że nie było już sensu utrzymywania podziału na cztery kategorie żołnierzy: *velites*, *hastati*, *principes* oraz *triarii*, i nawet jeśli ich nazwy pojawiały się w późniejszych źródłach, to zachowały wyłącznie charakter tytułarny²¹. Logicznie wynikającym z tego posunięciem miało być ujednolicenie wyposażenia, dostarczanego odtąd przez państwo²². Mariusz pokusił się nawet o próbę modyfikacji *pilum*, aby uniemożliwić przeciwnikowi jego odrzucanie w trakcie bitwy²³. Ponadto miał wprowadzić orły legionowe²⁴, zlikwidować jazdę obywatelską²⁵, ustanowić oddziały pomocnicze złożone z peregrynów (*auxilia*)²⁶ i ograniczyć tabory, co wymusiło na żołnierzach własnoręczne noszenie większości ekwipunku (skąd wzięło się prześmiewcze określenie *muli Mariani* – „muły Mariusza”)²⁷. Zdaniem niemieckiego uczonego najważniejszą innowacją było jednak pogrupowanie jednolicie uzbrojonej ciężkozbrojnej piechoty w kohorty skupiające po trzy manipuły każda i opracowanie w oparciu o nie nowej taktyki, co dało początek tzw. legionowi kohortalnemu²⁸. Ten ostatni wniosek wynikał z obserwacji, że manipuły po raz ostatni pojawiły się w źródłach jako

²¹ *Ibidem*, s. 18–19.

²² *Ibidem*, s. 18–20.

²³ Plutarchus, *Marius*, w: *Vitae parallelae*, t. 3.1, red. K. Ziegler, H. Gärtner, Leipzig 1996 [dalej: Plut., *Mar.*], 25.1; C.C.L. Lange, *op. cit.*, s. 18–19.

²⁴ C. Plinius Secundus Maior, *Naturalis historia*, t. 2, red. L. Ian, C. Mayhoff, Lipsiae 1909, 10.5; C.C.C. Lange, *op. cit.*, s. 23–24.

²⁵ C.C.L. Lange, *op. cit.*, s. 13. Jakkolwiek żaden przekaz nie traktuje o jej likwidacji, to brak jednoznacznych wzmianek na temat dalszego utrzymywania konnicy obywatelskiej został przez niego uznany jako dostateczna przesłanka do wysnucia takiego wniosku. Nie trudno jednak zauważyć, że jest to argument obosieczny i równie dobrze może być wykorzystany przez zwolenników istnienia późnorepublikańskich oddziałów jazdy rzymskiej, gdyż wnioskowanie *ex nihilo* nie ma charakteru rozstrzygającego.

²⁶ *Ibidem*, s. 24–26.

²⁷ Sex. Iulius Frontinus, *Strategemata*, red. R.I. Ireland, Leipzig 1990 [dalej: Front., *Strat.*], 4.1.7; Plut., *Mar.*, 13.1; Sex. Pompeius Festus, *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*, red. W.M. Lindsay, Lipsiae 1913, 135.9–11; C.C.L. Lange, *op. cit.*, s. 18–20.

²⁸ C.C.L. Lange, *op. cit.*, s. 14–18.

podstawowe jednostki taktyczne w armii dowodzonej przez Kwintusa Cecyliusza Metellusa Numidyjskiego (Quintus Caecilius Metellus Numidicus) i operującej na terenie Numidii w latach 109–107 przed Chr.²⁹, a zatem tuż przed objęciem komendy przez Mariusza³⁰.

Lange opisał także pogłębiający się proces uzależniania wojska od wodzów, dzięki któremu mogli je wykorzystywać do realizacji własnych celów politycznych, z przeprowadzeniem zamachu stanu włącznie. Łączył to zjawisko z postępującą proletaryzacją armii: masowe przyjmowanie w jej szeregi najbiedniejszych obywateli miało sprawić, że żołnierze przestali kierować się dobrem ojczyzny i w zamian za perspektywę wzbogacenia się byli gotowi dopuścić się najbardziej nawet zuchwałych czynów³¹.

Wizja przedstawiona przez Langego, jakkolwiek spójna i w wielu partiach przekonująca, nosiła charakter spekulatywny, czego jej autor nie omieszkiał zaznaczyć (podkreślenie M.N.F.)³². Obalenie choćby jednego z założeń (poprawność modelu Polibiusza dla II w. przed Chr., innowacje Mariusza jako część niewzmiankowanej w źródłach ogólnej reformy) w najlepszym wypadku narażało ją na skorygowanie, a w najgorszym na całosciowe odrzucenie. Problematiczne było również to, że nie wszystkie twierdzenia jego autorstwa miały bezpośrednie umocowanie źródłowe³³.

Wywody Langego spotkały się z dużym zainteresowaniem ze strony badaczy dziejów starożytnego Rzymu, ale prawdopodobnie najważniejszym autorem, który udzielił im poparcia, był Theodor Mommsen. W drugim tomie nagrodzonej w 1902 r. literacką Nagrodą Nobla *Römische Geschichte* (1855 r.) określił działalność reformatorską Mariusza mianem „rewolucyjnej”³⁴, choć łączył ją głównie z trwającą na przełomie II i I w. przed Chr. walką polityczną, nie zaś niemożnością wystawienia przez republikę odpowiedniej liczby żołnierzy³⁵. Przedstawiona przez niego interpretacja – wzięwszy pod uwagę głęboki subiektywizm cechujący twórczość Mommsena – była jednak zaskakująco wyważona. Wspomniana „rewolucyjność” była bowiem w jego ujęciu konsekwencją inicjatywy Mariusza, której ten nie mógł przewidzieć, nie tyczyła się zaś samego aktu, będącego naturalną konsekwencją ewolucji państwowości rzymskiej³⁶. Nie zmieniało to faktu, że miała godzić w same fundamenty ustroju, opartego na powiązaniu obywatelstwa z koniecznością wypełnienia

²⁹ MRR I, s. 545, 549, 551.

³⁰ MRR I, s. 550.

³¹ C.C.C. Lange, *op. cit.*, s. 26–29.

³² Zob. przyp. 19.

³³ Zob. przyp. 21–28.

³⁴ Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, t. 2, Berlin 1855, s. 154, 194–195.

³⁵ *Ibidem*, s. 154–155, 159–160, 168, 192–193, 205.

³⁶ *Ibidem*, s. 194–195.

określonych obowiązków, wśród których poczesne miejsce zajmowała służba wojskowa³⁷.

Formuła książki przyjęta przez Mommsena wykluczała szczegółową analizę reform przypisywanych Mariuszowi, dlatego zwrócił on uwagę li tylko na główne aspekty problemu. Utrzymywanie niedostosowanego do zmieniających się dynamicznie warunków systemu milicyjnego w połączeniu z brakiem motywacji odnoszącym się do toczenia długotrwałych wojen na ubogich terenach sprawiło, że coraz częściej trzeba było mierzyć się z kryzysami mobilizacyjnymi³⁸. Wyjściem z tej trudnej sytuacji było uczynienie reguły z incydentalnie do tej pory stosowanego zaciągu ochotniczego, zniesienie kryterium majątkowego i likwidacja konnicy obywatelskiej³⁹. Chęć zreformowania systemu była podyktowana coraz wyraźniej dostrzegalną potrzebą, ale nie koniecznością – moment przeprowadzenia reformy wynikał według Mommsena z ambicji politycznych żywionych przez Mariusza⁴⁰. Była to zasadnicza różnica w stosunku do interpretacji Langego, przede wszystkim znamionująca różnicę między skupieniem się wyłącznie na aspektach wojskowych a „obudowaniem” ich kontekstem politycznym.

Mommsen wiązał z reformami Mariusza wprowadzenie legionu kohortalnego, odejście od podziału żołnierzy na cztery kategorie i ujednolicenie wyposażenia⁴¹. Oparcie się na zaciągu ochotniczym dało możliwość podniesienia poziomu wyszkolenia, dyscypliny i poczucia więzi grupowej, czemu miało służyć m.in. opracowanie przez Publiusza Rutyliusza Rufusa (Publius Rutilius Rufus) pierwszego regulaminu i wprowadzenie orłów symbolizujących całe państwo, a nie tylko poszczególne legiony⁴². Pierwszy noblista wśród historyków nie postrzegał działań Mariusza jako momentu ustanowienia armii zawodowej, lecz wyłącznie jako kolejny etap profesjonalizacji prowadzącej do jej uzawodowienia⁴³. Była to zatem druga zasadnicza różnica względem wywodów zawartych w pracy Langego.

W następnych latach problematyka domniemanych reform Mariusza stała się przedmiotem zainteresowania głównie historyków wojskowości, co z jednej strony zapewniło prymat poglądom Langego, lepiej dostosowanym do specyfiki ich twórczości, a z drugiej ponownie wtłoczyło temat w wąskie ramy specjalizacji, ograniczając ich pozamilitarny kontekst

³⁷ *Ibidem*, s. 197–199.

³⁸ *Ibidem*, s. 194–195.

³⁹ *Ibidem*, s. 195–197.

⁴⁰ Zob. przyp. 35.

⁴¹ Th. Mommsen, *op. cit.*, t. 2, s. 196–197.

⁴² Front., *Strat.*, 4.2.2; Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, red. C. Kempf, Leipzig 1888, 2.3.2; Th. Mommsen, *op. cit.*, t. 2, s. 196–197.

⁴³ Th. Mommsen, *op. cit.*, t. 2, s. 198.

do minimum. Badaczy bardziej interesowało, w jaki sposób nowa formuła legionu sprawdzała się w warunkach trwającej kampanii, przez co stopniowo zaczęła zanikać w literaturze tematu wzmiankowana przez Langego niejednoznaczna wymowa źródeł nadająca jego opisowi charakter jednej, lecz nie jedynej z dopuszczalnych interpretacji. Siłą rzeczy taka zmiana doprowadziła do uproszczenia obrazu zjawiska.

Postrzeganie działalności Mariusza jako zasadniczego przełomu w dziejach militarnych starożytnego Rzymu pojawiło się też w pierwszym tomie dzieła Wilhelma Rüstowa pt. *Geschichte der Infanterie*⁴⁴. Rüstow przypisał mu przekształcenie milicyjnej armii republikańskiej w zawodową, opartą odtąd na zaciągu ochotniczym i składającą się z żołnierzy motywowanych chęcią wzbogacenia się⁴⁵. Uznał, że Mariusz zlikwidował konnicę obywatelską, zniósł dotychczasowy podział na cztery kategorie *milites*, ujednolicił wyposażenie⁴⁶, ale przede wszystkim wprowadził podział na kohorty i opracował ściśle z nimi związaną taktykę walki⁴⁷. Podobnie jak Lange, nie dostrzegał żadnego istotnego etapu pośredniego między systemem opisanym przez Polibiusza a reformami mariańskimi. Dwa lata wcześniej Rüstow w mniej skondensowanej formie przedstawił przemyślenia na ten temat na kartach dzieła poświęconego armii Gajusza Juliusza Cezara (Caius Iulius Caesar) pt. *Heerwesen und Kriegführung C. Julius Cäsars*⁴⁸.

W odróżnieniu od Langego, Rüstow nie dopuszczał wątpliwości, uznając reformy Mariusza za ostatecznie dowiedzione. Negatywnie wpłynęło to na dalszy przebieg badań z uwagi na szeroką poczytność prac Rüstowa, która w niedalekim czasie uczyniła z niego klasyka częściej cytowanego niż sam Lange. Było to najprawdopodobniej podyktowane językiem, w którym zostało napisane studium Langego (łacina).

Tendencja ta jest wyraźnie dostrzegalna na podstawie opracowań cechujących się różnym poziomem szczegółowości: Augusta von Gölera⁴⁹, Joachima Marquardta⁵⁰, Franza Fröhlicha⁵¹ i Theodore'a A. Dodge'a⁵². Nawet Marquardt, który pokusił się o przytoczenie wszystkich zachowanych

⁴⁴ W. Rüstow, *Geschichte der Infanterie*, t. 1, Gotha 1857, s. 44–49.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 44–45.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 45.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 46–49.

⁴⁸ Idem, *Heerwesen und Kriegführung C. Julius Cäsars*, Gotha 1855, s. 1–44.

⁴⁹ A. von Göler, *Cäsars Gallischer Krieg in den Jahren 58 bis 53 v. Chr.*, Stuttgart 1858, s. 43, 87.

⁵⁰ J. Marquardt, *Römische Staatsverwaltung*, t. 2, Leipzig 1876, s. 416–428.

⁵¹ F. Fröhlich, *Beiträge zur Kriegführung und Kriegskunst der Römer*, Berlin 1886, s. 17–18; idem, *Das Kriegswesen Cäsars*, Zürich 1889, s. 1–3.

⁵² T.A. Dodge, *Caesar: A history of the art of war among the Romans down to the end of the Roman Empire, with a detailed account of the campaigns of Caius Julius Caesar*, Boston–New York 1900, s. 1–20.

passusów i poglądów najważniejszych (w jego mniemaniu) badaczy, nie starał się wyjść poza perspektywę Rüstowa. Może nieco zaskakiwać, że w tym czasie przeważało traktowanie reform Mariusza jako wstępu do kampanii Cezara, co stanowi interesujący rys ówczesnych zainteresowań koncentrujących się na dokonaniach tzw. wybitnych jednostek. Także wydana w 1886 r. broszura Wilhelma Votscha, zatytułowana *Cajus Marius als Reformator des römischen Heerwesens*, nie wносиła nowych treści, a na raptem 48 stronach autor ograniczył się do powtórzenia argumentów znanych z wcześniejszych, wzmiankowanych już publikacji⁵³.

Ożywienie przyniosło dopiero studium Theodora Steinwendera poświęcone wprowadzeniu taktyki kohortalnej⁵⁴. Jej autor postawił nowatorstwo Mariusza pod znakiem zapytania, wskazując na ewolucyjny charakter opisywanych innowacji taktycznych, sięgających czasów II wojny punickiej. Zakwestionował zasadność bezkrytycznego traktowania opisu armii rzymskiej znajdującego się w VI księdze dzieła Polibiusza, przytaczając passusy świadczące o jego archaiczności względem II w. przed Chr.⁵⁵ W ten sposób nie tylko wyraził wątpliwość wobec założeń przyjętych przez Langego, ale również zaprezentował ważne argumenty przemawiające przeciwko tezie o odgórnym narzuceniu modelu kohortalnego w ramach reform Mariusza, który co najwyżej mógł ugruntować zachodzące wcześniej zmiany. Kazało to zadać pytanie o poprawność pozostałych części składowych rekonstrukcji, które poddano krytycznej weryfikacji dopiero po zakończeniu II wojny światowej.

Pierwszy etap naukowego opracowania problematyki reform mariańskich cechował się zatem stopniowym odchodzeniem od podejścia zaprezentowanego przez świadomego ograniczeń źródłowych Langego na rzecz zastąpienia go znacznie bardziej jednoznacznymi twierdzeniami Rüstowa. Obaj byli częściej cytowani niż prezentujący nieco odmienną optykę Mommsen, którego podejście widocznie mniej odpowiadało ówczesnym badaczom wojskowości rzymskiej. Studium Steinwendera stanowiło swoisty „wyłom” w coraz mniej zniuansowanym obrazie zjawiska, choć pod względem prezentowanych wątpliwości pozostawało zbieżne z twórczością badaczy, którzy – paradoksalnie – doprowadzili w środowisku naukowym do ostatecznej akceptacji przekonania o istnieniu reform Mariusza. To właśnie im została poświęcona kolejna część artykułu, natomiast w tym miejscu należy podkreślić, że żaden z wymienionych autorów nie był w stanie udzielić odpowiedzi na kluczowe w tym kontekście

⁵³ W. Votsch, *Cajus Marius als Reformator des römischen Heerwesens*, Berlin 1886.

⁵⁴ Th. Steinwender, *Zur Kohortentaktik*, „Rheinisches Museum für Philologie” 1915, 70, s. 416–440.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 418–419.

pytanie, a mianowicie: jak doszło do tego, że samowolne postępowanie Mariusza pozostające w kolizji z ówczesnie obowiązującym prawem było naśladowane przez późniejszych, nawet wrogo do niego nastawionych wodzów, choć było to przecież równoznaczne z publicznym uznaniem jego zasług dla państwa? Artykuł napisany przez Steinwendera mógł sugerować, że być może stawianie takiego pytania nie jest wcale potrzebne...

ETAP DRUGI: UGRUNTOWANIE TEORII

Ugruntowanie przekonania o istnieniu reform Mariusza nastąpiło dzięki ukazaniu się dwóch syntez autorstwa niemieckojęzycznych badaczy, których autorytet w ówczesnym świecie naukowym okazał się dominujący. Pierwsza z nich, czyli *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte* Hansa Delbrücka, ukazała się po raz pierwszy w 1900 r., by nabrać ostatecznego kształtu w 1920 r. (wydanie trzecie)⁵⁶. Drugą było opracowanie zbiorowe z 1928 r. pt. *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, sygnowane nazwiskami pomysłodawców projektu, a jednocześnie jego dwóch głównych realizatorów: Johannesa Kromayera i Georga Veitha (za „część rzymską” okresu republiki i pryncypatu odpowiadał Veith)⁵⁷. Choć obecnie z uwagi na barierę językową wspomniane prace są cytowane coraz rzadziej, co przywodzi na myśl losy opracowania Langego, to niegdyś odegrały decydującą rolę. Było to podyktowane nie tylko ich ściśle naukowymi walorami, ale również takimi czynnikami jak np. podjęta przez Delbrücka udana próba wydzielania badań nad dziejami wojskowości jako osobnej specjalizacji w ramach historii, co zapewniło mu niekwestionowany tytuł „ojca historii wojskowości”⁵⁸.

⁵⁶ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, t. 1, *Das Altertum*, wyd. 3, Berlin 1920. Wydanie polskie: idem, *Antyczna sztuka wojenna*, t. 1–2, tłum. P. Grysztar, Oświęcim 2012–2013.

⁵⁷ J. Kromayer, G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, München 1928. Nazwiska pozostałych autorów opracowania nie zostały wymienione na okładce i pojawiają się dopiero w spisie treści. Wydanie polskie: eidem, *Historia wojskowości Greków i Rzymian*, t. 1–3, tłum. M. Goraj, Oświęcim 2017–2018.

⁵⁸ G.A. Craig, *Delbrück: A Military Historian*, w: *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*, red. P. Paret, Princeton 1986, s. 326–328; A. Bucholz, *Hans Delbrück and Modern Military History*, „The Historian” 1993, 55, 3, s. 517–520; V.D. Hanson, *The Modern Historiography of Ancient Warfare*, w: *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, t. 1, *Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome*, red. P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby, Cambridge 2007, s. 7–8. Zob. także: J. Keegan, *The Face of Battle*, London 1976, s. 54.

Delbrück, silnie zaangażowany w kształtowanie dyskursu, w pełni zdawał sobie sprawę z faktu, że przekonanie o reformach Mariusza opiera się głównie na nowożytnych interpretacjach o mniejszej lub większej dozie prawdopodobieństwa. Dał temu wyraz w następującym stwierdzeniu:

„Der Krieg (najazd Cymbrów i Teutonów – przyp. M.N.F.) ist aber für uns sehr wichtig dadurch, daß er die allmählich vollzogene Umwandlung des römischen Heeres aus einem Bürgerheer in eine Berufsarmee formell in einer neuen Organisation zum Ausdruck und dadurch zum Abschluß brachte. Direkt ist zwar auch das nur teilweise überliefert, aber alle Anzeichen weisen darauf hin, daß Marius der Schöpfer der Organisation war, die uns später mit größerer Deutlichkeit entgegentritt”⁵⁹.

Z lektury przytoczonego fragmentu płyną następujące wnioski: Delbrück przyznał, że żaden z antycznych autorów nie pisał o wdrożeniu przez Mariusza kompleksowych reform wojskowych, zaś próba ich rekonstrukcji opiera się na interpretacji niepowiązanych ze sobą bezpośrednio informacji. W związku z tym pojawia się pytanie o poprawność zastosowanej przez wielu historyków metody polegającej na uprzednim założeniu istnienia danego zjawiska, aby następnie poszukiwać jego domniemanych efektów mających stanowić argument służący jego udowodnieniu. Taki proces nosi nazwę błędnego koła logicznego.

Niemiecki uczony ściśle wiązał reformy Mariusza z trzema zjawiskami: dominacją poboru ochotniczego prowadzącego do ustanowienia armii zawodowej, upowszechnieniem się kohort i zmianą struktury organizacyjnej w stosunku do tej, którą znamy z opisu Polibiusza⁶⁰. To bowiem do tej ostatniej odnosi się stwierdzenie, że:

„Bis auf Marius scheinen sich die alten Formen der Aushebung noch erhalten zu haben, wenn ihr Wessen auch längst verwandelt war. Die ursprüngliche allgemeine Wehrpflicht war schon lange vor dem zweiten punischer Kriege sehr mild gehandhabt worden. Während dieses Krieges hatte sie noch einmal in der größten Strenge und Ausdehnung funktioniert. Von da an wurde sie obsolet. Die Heere, die Rom ins Feld stellte, waren im Verhältnis zur Bürgerzahl so klein, daß wenige Jahrgänge genügt hätten, sie zu füllen. Statt aber, um die ausgleichenden Gerechtigkeit willen, immer neue Rekruten einzustellen und auszubilden, nahm man

⁵⁹ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst*, t. 1, s. 496. Polski tłumacz książki Delbrücka oddał ten fragment w następujący sposób: „Wojna jest jednak dla nas bardzo istotna, bowiem wyznacza cenzus stopniowego przejścia wojsk rzymskich od milicji do armii zawodowej, stanowiąc formalne przyjęcie nowej organizacji. Choć prawdą jest, że nawet ta kwestia została nam przekazana bezpośrednio jedynie w części, to jednak wszystkie wskazówki prowadzą do poglądu, że Mariusz był twórcą nowej postaci legionów, jaką później widzimy w sposób bardziej wyraźny” (idem, *Antyczna sztuka*, t. 2, s. 170).

⁶⁰ Idem, *Geschichte der Kriegskunst*, t. 1, s. 496–503.

lieber die gedienten Krieger, auch wenn sie wenig Neigung dazu verrieten. Sold, Beute und Triumphalgesehenke waren aber so reichlich, daß oft auch viele freiwillig eintraten”⁶¹.

Delbrück dostrzegł więc pojawiającą się wcześniej tendencję do stosowania zaciągu ochotniczego, jak również – w innym fragmencie – stopniowe obniżanie wysokości cenzusu majątkowego uprawniającego do podjęcia służby wojskowej i wzrost liczby legionów⁶². Fakt, że kolidowało to z modelem przedstawionym przez Polibiusza tłumaczył zmianą okoliczności funkcjonowania rzymskiego systemu militarnego, mimo formalnego obowiązywania dawnych zasad. Podobnie nie starał się dowieść, że zmiany zainicjowane przez Mariusza miały charakter reform *sensu stricto*, ponieważ stan prawny nie uległ radykalnej modyfikacji – wskazuje to na umowność pojęcia „reformy Mariusza”. Niemiecki historyk dał temu wyraz w stwierdzeniu: „Die Reform des Marius habe, wie Mommsen es ausdrückt, darin bestanden, daß er das außerordentliche Verfahren zum regelmäßigen machte”⁶³.

Wkład Delbrücka w badanie opisywanego zjawiska był w gruncie rzeczy niewielki, gdyż ograniczył się do powtórzenia argumentów znanych z dzieł jego poprzedników. Nawet próba zasygnalizowania kontrowersyjności własnych poglądów na charakter i zasięg poboru powszechnego (*dilectus*) z trudem może być uznana za udaną, ponieważ przede wszystkim dotyczyła obowiązku służby we flocie, co trudno uznać za kwestię o pierwszorzędnym znaczeniu⁶⁴. Zwrócenie tak szczególnej uwagi na

⁶¹ *Ibidem*, s. 501. W polskim przekładzie fragment ten brzmi następująco: „Do czasów Mariusza dawne formy zaciągania armii wydają się być zachowane, mimo iż system już dawno uległ zmianie. Pierwotny powszechny obowiązek wojskowy był egzekwowany w bardzo łagodny sposób i to na długo przed drugą wojną punicką. W czasie tej wojny znów działał z największą ścisłością i przy szerokim zastosowaniu. Niemniej od tego czasu stał się przestarzały. Armie, jakie Rzym wystawiał w polu, były tak małe w stosunku do liczby obywateli, iż kilka roczników wystarczyło, by dostarczyć do nich rekrutów. Zamiast jednak stale wprowadzać i szkolić nowych rekrutów celem zachowania równości i sprawiedliwości, preferowano rekrutację doświadczonych wojowników, nawet jeśli wykazywali w tym kierunku niewiele chęci. Jednakże żołąd, łupy, dary związane z triumfami były tak bogate, że zazwyczaj wielu mężczyzn zaciągało się dobrowolnie” (idem, *Antyczna sztuka*, t. 2, s. 173).

⁶² Idem, *Geschichte der Kriegskunst*, t. 1, s. 505.

⁶³ *Ibidem*, s. 504. W wydaniu polskim jako: „Jak to określił Mommsen: reforma Mariusza polegała na tym, że nadzwyczajną procedurę przyjęto jako standardową” (idem, *Antyczna sztuka*, t. 2, s. 176).

⁶⁴ Idem, *Geschichte der Kriegskunst*, t. 1 s. 503–504. Szczególnie wobec zbieżności poglądów Delbrücka i Mommsena odnośnie do kluczowych kwestii, co ten pierwszy zresztą uczciwie przyznał (*ibidem*, s. 504).

piśmiennictwo historyczne Delbrücka jest jednak uzasadnione jego bezprecedensową popularnością i wpływem na kształtowanie wyobrażeń późniejszych generacji historyków. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że na wydaniu *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte* zakończył się pierwszy, przedwojenny etap badań prowadzonych nad tzw. reformami Mariusza, który doprowadził do stworzenia wizji dominującej w literaturze tematu aż po dziś dzień. Z tego względu późniejsze dzieło Kromayera i Veitha, jakkolwiek w wielu fragmentach nastawione polemiczne wobec interpretacji przedstawionych przez Delbrücka, tylko utwierdziło przedstawiony przez niego punkt widzenia.

Veith także zasygnalizował czytelnikom brak pewności co do poprawności dominujących ustaleń, choć wyraził wobec nich ostrożne poparcie:

„Am Eingang der dritten Periode (rozwoju rzymskich sił zbrojnych – przyp. M.N.F.) steht die sogenannte marianische Reform. Sie hat ihren Namen von C. Marius, obwohl die Tatsache einer großen, von ihm durchgeführten Reform sich aus keiner einzigen Stelle der uns erhaltenen Überlieferung unmittelbar nachweisen läßt, so daß es nicht an Stimmen gefehlt hat, welche den Begriff der »marianischen Reform« als eine willkürliche Konstruktion späterer Zeiten ablehnen und die unleugbare große Umwälzung im Heerwesen jener Epoche als Ergebnis unpersönlicher Evolution hinstellen möchten. Die Wahrheit liegt wohl in der Mitte [...]”⁶⁵.

Jest to więc stanowisko jeszcze bardziej ostrożne niż w przypadku Delbrücka, dopuszczające nie tylko twórczy wkład innych wodzów, ale również możliwość przypisania Mariuszowi nadmiernej sprawczości. Veith widział w nim człowieka, który nadał pojawiającym się od jakiegoś czasu tendencjom dojrzałą formę⁶⁶, dzięki czemu mogły przybrać ostateczny kształt za panowania Augusta⁶⁷. Nie przypisywał zatem Mariuszowi autorstwa koncepcji armii zawodowej, traktując jego inicjatywy jako kolejny, acz decydujący krok w dziele profesjonalizacji sił zbrojnych. W przytoczonym cytacie otwarcie przyznał też, że

⁶⁵ G. Veith, *Die Römer*, w: J. Kromayer, G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung*, s. 376. W wydaniu polskim można się spotkać z następującym przekładem: „U zarania trzeciego z omawianych w tej części książki okresów stoi tzw. reforma mariańska. Jej nazwa pochodzi od Gajusza Mariusza, choć faktu wielkiej, przeprowadzonej przez niego reformy nie da się bezpośrednio udowodnić na podstawie żadnego określonego fragmentu zachowanych przekazów, w rezultacie czego nie brak było głosów, które odrzucały pojęcie »reformy Mariusza« jako arbitralną konstrukcję późniejszych czasów, a niekłamany wielki przewrót w wojskowości rzymskiej tej epoki chciały przedstawić jako wynik bezosobowej ewolucji. Prawda leży zapewne gdzieś pośrodku [...]” (idem, *Rzym*, w: J. Kromayer, G. Veith, *Historia wojskowości*, t. 2, s. 158).

⁶⁶ Idem, *Die Römer*, w: J. Kromayer, G. Veith, *Heerwesen und Kriegführung*, s. 376–378.

⁶⁷ *Ibidem*, s. 475–477.

próżno doszukiwać się w źródłach bezpośrednich informacji traktujących o przypisywanej mu reformie.

Akceptując ustalenia dotyczące zniesienia cenzusu majątkowego, wprowadzenia zaciągu ochotniczego i faktycznej likwidacji podziału na cztery kategorie żołnierzy⁶⁸, impulsu do przeprowadzenia zmian upatrywał w potrzebach taktycznych – rozwiązaniu problemów powstałych pod wpływem inwazji Cymbrów i Teutonów miała służyć zmiana struktury organizacyjnej legionów, aby mogły odtąd walczyć w większych grupach, zdolnych do realizowania na polu bitwy samodzielnych zadań taktycznych⁶⁹. Problem ten Veith już wcześniej obszernie przedstawił na łamach artykułu opublikowanego w 1907 r.⁷⁰

Żadnych nowych ustaleń w kwestii reform Mariusza nie zawierały natomiast hasła Wilhelma Kubitschka i Rudolfa Weynanda zamieszczone w *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*⁷¹. Z uwagi na poczytność wspomnianej encyklopedii, bez której nawet dziś trudno wyobrazić sobie badania starożytnicze realizowane na poziomie akademickim, fakt ukazania się wspomnianych haseł wymaga odnotowania, szczególnie w kontekście utrwalania danych teorii w szerokich kręgach czytelniczych.

Wielka Brytania nie mogła się pochwalić w tym czasie równie uznanymi autorytetami co kraje niemieckojęzyczne, niemniej wydaje się zasadne, aby wspomnieć w tym miejscu o twórczości Thomasa Rice’a Holmesa. Wciąż cieszy się on na Wyspach Brytyjskich dużym uznaniem jako rodzimy prekursor w pełni naukowych badań cezarianistycznych, zaś na początku XX w. wywierał przemożny wpływ na kształtowanie się tamtejszych wyobrażeń na temat późnorepublikańskiej armii rzymskiej. W 1911 r. ukazało się trzecie wydanie *Caesar’s Conquest of Gaul*, gdzie Rice Holmes wyraził jednoznaczne poparcie wobec koncepcji reform mariańskich, nie wdając się przy tym w bardziej szczegółowe rozważania⁷².

Wobec postępującej po zakończeniu II wojny światowej tendencji do marginalizowania w nauce języka niemieckiego na rzecz promowania języka angielskiego, poglądy brytyjskich badaczy nagle uległy upowszechnieniu, choć nie zawsze ich głosiciele wykazywali się oryginalnością myśli. Kiedy więc J.F.C. (John Frederick Charles) Fuller publikował w 1956 r. militarną biografię Cezara, to w rozdziale poświęconym przemianom

⁶⁸ *Ibidem*, s. 379–396.

⁶⁹ *Ibidem*, s. 427–449.

⁷⁰ Idem, *Die Taktik der Kohortenlegion*, „Klio” 1907, 7, s. 303–334.

⁷¹ [W.] Kubitschek, *Legio (republikanische Zeit)*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* [dalej: RE], t. 12, cz. 1, Stuttgart 1924, kol. 1201–1202; [R.] Weynand, *C. Marius* (14), w: RE, Suppl., t. 6, Stuttgart 1935, kol. 1420–1422.

⁷² T. Rice Holmes, *Caesar’s Conquest of Gaul*, wyd. 3, Oxford 1911, s. 559–563.

w późnorepublikańskiej wojskowości opierał się już niemal wyłącznie na wywodach obecnych w dziele Rice'a Holmesa⁷³. Tendencja do pomijania dorobku niemieckojęzycznych uczonych utrzymuje się zresztą w anglo-amerykańskim kręgu kulturowym do dziś.

W podobny sposób problematykę reform mariańskich potraktował w swojej syntezie z 1928 r. H.M.D. (Henry Michael Denne) Parker. Nie podjął on próby zweryfikowania ustaleń poprzedników, po prostu zakładając poprawność dokonanych przez nich interpretacji⁷⁴. Współcześnie okazuje się to o tyle problematyczne, że jego praca poświęcona rzymskim legionom należy do najczęściej cytowanych pozycji w powojennej literaturze przedmiotu.

ETAP TRZECI: POWOJENNA KRYTYKA

Po 1945 r. zaczęły pojawiać się głosy otwarcie kwestionujące poprawność dokonanej przed laty rekonstrukcji. Pierwszym badaczem, który wpisywał się w ten nurt, był Gabba. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XX w. poświęcił zagadnieniu reform Mariusza dwa artykuły, które okazały się punktem oparcia dla wszystkich późniejszych krytyków⁷⁵. W ich treści zwrócił uwagę na dwa zasadnicze aspekty, którymi były: stopniowe obniżanie cenzusu majątkowego uprawniającego do podjęcia służby wojskowej i przemiany zachodzące w zakresie organizacji *dilectus* w ostatnim wieku istnienia republiki rzymskiej.

Jak zauważył Gabba, początkowo wysokość cenzusu została ustalona na 11 000⁷⁶ albo 12 500 asów⁷⁷, ale już podczas II wojny punickiej obniżono go do 4000 asów⁷⁸, zaś w drugiej połowie II w. przed Chr.

⁷³ J.F.C. Fuller, *Julius Caesar: Man, Soldier, and Tyrant*, London 1956, s. 74–96.

⁷⁴ H.M.D. Parker, *The Roman Legions*, Oxford 1928, s. 21–46.

⁷⁵ E. Gabba, *Le origini dell'esercito professionale in Roma: i proletari e la riforma di Mario*, „*Athenaeum*” 1949, 27, s. 173–209 (przedruk w języku angielskim: idem, *Republican Rome, the Army and the Allies*, tłum. P.J. Cuff, Berkeley–Los Angeles 1976, s. 1–19); idem, *Ricerche sull'esercito professionale romano da Mario ad Augusto*, „*Athenaeum*” 1951, 29, s. 171–272 (przedruk w języku angielskim: idem, *Republican Rome*, s. 20–69).

⁷⁶ T. Livius, *Ab Urbe condita*, t. 1–4, red. C.F. Walters, R.S. Conway, Oxonii 1914–1919 [dalej: Liv.], 4.59.11.

⁷⁷ Dionysius Halicarnassensis, *Antiquitates Romanae*, t. 1, red. C. Jacoby, Lipsiae 1885, 4.18.2; Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, t. 2 i 4, red. L. Dindorf, rec. C.T. Fischer, Lipsiae 1906 [dalej: Diod.], 14.16.5.

⁷⁸ Polyb., 6.19.2.

do 1500 asów⁷⁹. Był to na tyle niski pułap, że do służby wojskowej kwalifikowali się praktycznie wszyscy *assidui*, choć taki majątek nie wystarczał im do zapewnienia sobie niezbędnego wyposażenia, w związku z czym obowiązek ten przejęło na siebie państwo. Musiało to doprowadzić do ujednolicenia wyposażenia, i to najpóźniej od czasów II wojny punickiej⁸⁰. Nie mogła więc to być inicjatywa Mariusza.

Zdaniem włoskiego historyka, gdy w 107 r. przed Chr. Mariusz sięgnął po środek w postaci zaciągu proletariuszy, był to naturalny krok zmierzający do całkowitego zniesienia cenzusu, skoro i tak przestał już faktycznie odgrywać jakąkolwiek rolę⁸¹. Działalność ówczesnego konsula nie nosiła zatem znamion przełomu, stanowiąc po prostu kolejny etap ewolucji rzymskich instytucji militarnych, który ostatecznie doprowadził do ustanowienia w pełni zawodowej armii przez Augusta. Skład społeczny legionów nie uległ w związku z tym większej zmianie i nie istnieją źródła, na podstawie których można by utrzymywać, że od czasów Mariusza oddziały rzymskie składały się przeważnie z biedoty reprezentującej prywatne interesy wodzów w zamian za perspektywę wzbogacenia się przy pomocy łupów i okresowo wypłacanych nagród⁸². Czynienie Mariuszowi zarzutu z powodu wdrożenia poboru ochotniczego wynikało więc z obawy optymatów przed zbudowaniem przez niego kapitału politycznego z pominięciem tradycyjnych metod uzyskiwania poparcia⁸³.

Gabba podkreślił ponadto wpływ różnych wodzów na stopniową ewolucję relacji panujących między żołnierzami a ich zwierzchnikami, uwzględniając także problem nadziałów ziemi przeznaczonych dla weteranów i obowiązujący mechanizm przeprowadzania rekrutacji. Doprowadziło go to do konkluzji, że wpływ Mariusza na zmianę charakteru republikańskich sił zbrojnych był mniejszy, niż do tej pory zakładano, choć to właśnie on dostarczył inspiracji, które twórczo rozwinęli jego

⁷⁹ Cic., *De rep.*, 2.22.40; A. Gellius, *Noctes Atticae libri XX*, t. 2, red. C. Hosius, Lipsiae 1903, 16.10.10; Nonius Marcellus, *De compendiosa doctrina libros XX*, red. W.M. Lindsay, Lipsiae 1903, 228.

⁸⁰ Wniosek Gabby został potwierdzony dzięki późniejszym badaniom archeologicznym wskazującym na masową produkcję uzbrojenia o jednakowych parametrach. W ówczesnych warunkach podmiotem składającym tego typu zamówienia mogło być tylko państwo. Zob. J.M. Paddock, *The Bronze Italian Helmet: The development of the Cassis from the last quarter of the sixth century B.C. to the third quarter of the first century A.D.*, t. 2, London 1993 (niepublikowana rozprawa doktorska), s. 45–46; M. Feugère, *Weapons of the Romans*, tłum. D.G. Smith, Stroud 2002, s. 73; M.T. Burns, *The Homogenisation of Military Equipment under the Roman Republic*, „Romanization? Digressus Supplement” 2003, 1, s. 73.

⁸¹ E. Gabba, *Le origini*, s. 194–209; idem, *Ricerche*, s. 171–180.

⁸² Idem, *Le origini*, s. 195–203.

⁸³ *Ibidem*, s. 201–209.

następcy. Kluczowym wydarzeniem był w ujęciu Gabby wybuch licznych wojen domowych w I w. przed Chr., co nie tylko podziało jak katalizator zachodzących przemian, ale stworzyło nowe warunki do ich rozwoju, wśród których najważniejsze było uzależnienie sukcesów politycznych od osiąganych zwycięstw militarnych⁸⁴.

Tropem włoskiego poprzednika podążył po latach Harmand. Kwestia reform mariańskich stanowiła dla niego wstępny, acz niezbędny etap badań poświęconych armii późnorepublikańskiej. Z tego względu poruszył ją w trzech publikacjach prezentujących transformację rzymskich sił zbrojnych w I w. przed Chr.⁸⁵ Wyraził w nich poparcie dla ustaleń Gabby, dodatkowo akcentując okoliczność, że pobór ze 107 r. przed Chr. nie mógł stanowić przełomu, ponieważ w dalszym ciągu powszechnie stosowano *dilectus* według tradycyjnych zasad. Jednocześnie źródła nie zawierają informacji o rzekomej dominacji zaciągu ochotniczego, przez co przyjęcie takiego założenia stanowi niczym nieoparty konstrukt autorstwa współczesnych badaczy⁸⁶. Harmand zadał do tego kluczowe pytanie: jeśli Mariusz ustanowił profesjonalną armię złożoną z ochotników, to dlaczego nie wspomniał o tym żaden z antycznych dziejopisarzy? Byłaby to innowacja całkowicie zmieniająca oblicze rzymskich sił zbrojnych, a zatem naruszająca dotychczasowe fundamenty ustroju z racji ścisłego powiązania statusu obywatela z obowiązkiem pełnienia służby wojskowej⁸⁷. W ten sposób Harmand obnażył kruchość podstaw, na których wspierała się dominująca wizja reform mariańskich.

Prawdopodobnie największe znaczenie miały jednak ustalenia Brunta⁸⁸. Zakwestionował on poprawność modelu organizacyjnego armii rzymskiej opisanego w VI księdze dzieła Polibiusza, wskazując na to, że w innych partiach dzieła nie tylko zdarzało mu się przeczyć samemu sobie, ale również, że w najlepszym wypadku zaprezentowany przez niego schemat dotyczył pierwszej połowy III w. przed Chr. Już sam przebieg pierwszych dwóch wojen punickich wymusił bowiem na Rzymianach wieloletnie utrzymywanie pod bronią licznych legionów i przyznawanie

⁸⁴ Idem, *Ricerche*, s. 171–254.

⁸⁵ J. Harmand, *L'armée et le soldat à Rome: de 107 à 50 avant notre ère*, Paris 1967; idem, *Le prolétariat dans la légion de Marius à la veille du second bellum civile*, w: *Problèmes de la guerre à Rome*, red. J.-P. Brisson, Paris 1969, s. 61–73; idem, *Les origines de l'armée impériale. Un témoignage sur la réalité du pseudo-principat et sur l'évolution militaire de l'Occident*, w: „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” II.1, Berlin–New York 1974, s. 263–298.

⁸⁶ Idem, *L'armée*, s. 11–19; idem, *Le prolétariat*, s. 68–73; idem, *Les origines*, s. 268–279.

⁸⁷ Zob. C. Nicolet, *The World of the Citizen in Republican Rome*, tłum. P.S. Falla, Berkeley–Los Angeles 1980, s. 8, 89, 207, 384; idem, *Obywatel, polityk*, w: *Człowiek Rzymu*, red. A. Giardina, tłum. P. Bravo, Warszawa 1997, s. 35, 41.

⁸⁸ P.A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971.

magistratom dowództwa na okres dłuższy niż rok⁸⁹, co stoi w otartej sprzeczności z opisem Polibiusza⁹⁰. Dodawszy do tego hołdowanie przez niego konwencji literackiej przyjętej przez hellenistycznych „taktyków” i wyraźnie dostrzegalny kontekst filozoficzny⁹¹, model znany z VI księgi wydaje się już dziś niemożliwy do obrony. Jeden z głównych punktów wyjścia do oceny znaczenia reform mariańskich przez dziewiętnastowiecznych uczonych został więc skutecznie zanegowany, tym bardziej, że nie docenili oni należycie wskazanego przez Gabbę stopniowego obniżania cenzusu majątkowego, ustawodawstwa Gajusza Sempronia Grakchusa (Caius Sempronius Gracchus) ze 123 r. przed Chr.⁹² i obniżenia długości trwania służby wojskowej do sześciu lat w trudnym do ustalenia momencie II w. przed Chr.⁹³ Prowadzi to do prostej konstatacji, że armia rzymska z czasów bezpośrednio poprzedzających aktywność militarną Mariusza nie była już zorganizowana zgodnie z opisem Polibiusza, a zatem takie zjawiska jak napływ do wojska coraz biedniejszych obywateli, przejście przez państwo obowiązku ekwipowania rekrutów, ujednolicenie uzbrojenia czy postęp profesjonalizacji wynikający z kilkuletniego pozostawania w szeregach armii nie wynikały z domniemyanych reform mariańskich.

Brunt pokusił się także o zestawienie źródeł dotyczących sposobu rekrutacji żołnierzy, potwierdzając tym samym obserwację Harmanda, że treść zachowanych przekazów źródłowych nie daje podstaw do przyjęcia założenia o dominacji zaciągu ochotniczego – wprost przeciwnie, w dalszym ciągu zdawał się dominować tradycyjnie realizowany *dilectus*⁹⁴. W połączeniu z drastycznym obniżeniem cenzusu, sugeruje to, że Rzymianie nie zreformowali systemu poboru na wzór rozwiązania zastosowanego w 107 r. przed Chr. Aby potwierdzić ów wniosek, pozostawało tylko wykazać, że republika rzymska nie borykała się na przełomie II i I w. przed Chr. z kryzysem demograficznym, co zdaniem Langego i Rüstowa miało być przecież największą bolączką bezpośrednio prowadzącą do ustanowienia armii zawodowej.

⁸⁹ *Ibidem*, s. 416–426, 671–676.

⁹⁰ Polyb., 6.19–26.

⁹¹ M.N. Faszczka, *Armia rzymska... ale jaka? O wiarygodności uwag Polybiosza z Megalopolis na temat organizacji exercitus romanus*, „Roczniki Humanistyczne” 2018, 66, 3, s. 43–59.

⁹² Plut., *C. Gracch.*, 5.1. Por. Diod., 34.5.25; Plutarchus, *Cato Maior*, w: *Vitae parallelae*, t. 1.1, red. K. Ziegler, Leipzig 1960, 1.8.

⁹³ Ascon., 68.

⁹⁴ P.A. Brunt, *op. cit.*, s. 391–415.

Cenzus ze 115/114 r. przed Chr. wykazał 394 336 obywateli płci męskiej⁹⁵, cenzus z 86/85 r. przed Chr. – ok. 463 000⁹⁶, zaś z 70/69 r. przed Chr. – ok. 910 000⁹⁷. Abstrahując od dyskusji poświęconej technikom sporządzania cenzusu i przyczynom tak gwałtownego wzrostu liczby obywateli między 86/85 a 70/69 r. przed Chr., mogącym wynikać z przyjęcia odmiennych kryteriów, niż czyniono to do tej pory⁹⁸, pewne pozostaje jedno: republika rzymska nie miała żadnych problemów ze znalezieniem stosownej liczby rekrutów, dysponując rezerwami ludzkimi zapewniającymi jej miażdżącą przewagę w konflikcie z jakimkolwiek przeciwnikiem⁹⁹. Postawiło to historyków przed koniecznością znalezienia odpowiedzi na pytanie dlaczego Mariusz zdecydował się sięgnąć po pobór ochotniczy?

Odpowiedź przyszła ze strony Williama V. Harrisa. Zwrócił on mianowicie uwagę, że problemy z poborem powtarzały się za każdym razem, gdy planowana kampania nie dawała nadziei na zdobycie bogatych łupów, a jednocześnie w wojnach z królestwami hellenistycznymi uczestniczyły największe legiony w dziejach republiki (liczące nawet po 6200 ludzi¹⁰⁰). Problemem nie był więc kryzys demograficzny, ale niedostatek motywacji wynikający z przewidywanych trudów kampanii w połączeniu ze względną ubogością ludności zamieszkującej teatr wojny¹⁰¹ – na te same aspekty, choć w mniej rozbudowanej formie, zwracał już wcześniej

⁹⁵ T. Livius, *Periochae*, w: *Periochae omnium librorum, fragmenta Oxyrhynchii reperta, Julii Obsequentis prodigiorum liber*, red. O. Rossbach, Lipsiae 1910 [dalej: Liv., Per.], 63.

⁹⁶ Hieronymi *Chronicon*, w: *Eusebius Werke*, t. 7, red. R. Helm (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller, t. 47), Berlin 1956, 173.4.

⁹⁷ Liv., Per., 98; Phlegon Trallianus, *De rebus mirabilibus*, w: *Opuscula de rebus mirabilibus et de longaevus*, red. A. Stramaglia, Leipzig 2011, 12.6.

⁹⁸ Zob. P.A. Brunt, *op. cit.*, s. 15–43; C. Nicolet, *The World*, s. 60–73; W. Suder, *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*, Wrocław 2003, s. 80–94; L. de Ligt, *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC–AD 100*, Cambridge 2012, s. 106–120.

⁹⁹ P.A. Brunt, *op. cit.*, s. 61–83, 91–99, 416–434. Maksymalny wysiłek militarny republiki rzymskiej, przypadający na okres trwania II wojny punickiej, wymagał jednoczesnego wcielenia w szeregi armii raptem nieco ponad 10% mężczyzn zdolnych do noszenia broni. W sposób klarowny ukazuje to potencjał wojskowy, jakim dysponowali Rzymianie.

¹⁰⁰ Liv., 29.24.14. Mowa o poborze z 204 r. przed Chr.

¹⁰¹ W.V. Harris, *War and Imperialism in Republican Rome 327–70 B.C.*, Oxford 1979, s. 68–104. Zob. także: J.K. Evans, *Resistance at Rome: the Evasion of Military Service in Italy during the Second Century B.C.*, w: *Forms of Control and Subordination in Antiquity*, red. T. Yuge, M. Doi, Tokyo 1988, s. 121–140; C. Wolff, *Le refus du service militaire à Rome à l'époque républicaine*, „Revue des études militaires anciennes” 2007, 4, s. 17–58, choć publikacje te zawierają jedynie potwierdzenie wniosków przedstawionych wcześniej przez Harrisa.

uwagę Mommsen. W takich przypadkach najskuteczniejszym rozwiązaniem było sięgnięcie po zaciąg ochotniczy.

Środki zastosowane w tym względzie przez Mariusza nie stanowiły w dziejach republiki precedensu, co stało się z kolei przedmiotem artykułu Richa¹⁰². Biorąc pod uwagę dane dotyczące liczby ludności, zmian w zakresie własności ziemi zachodzących na obszarze Italii, możliwości rekrutacyjne potwierdzone cenzusem i przemiany społeczne zachodzące w drugowiecznej armii rzymskiej, potwierdził wnioski poprzedników, uzupełniając je o kolejne przykłady. Zwrócił uwagę, że skoro Rzymianom już wcześniej nie był obcy zaciąg ochotniczy, o czym wśród kilku innych egzemplifikacji najdobitniej przekonuje wymowny przykład Spuriusa Ligustinusa¹⁰³, to niepokój wywołany działalnością Mariusza musiał wynikać z możliwych zaburzeń politycznych wynikających z budowania poparcia z pogwałceniem powszechnie przyjętych reguł, nie zaś z podważania podstaw ustrojowych państwa¹⁰⁴. Ponownie należy przywołać uwagi wyrażone dawniej na ten temat przez Mommsena.

Równocześnie rozwijał się inny nurt, mający w założeniu pomóc lepiej zrozumieć przejście z systemu manipularnego do kohortalnego. Jego przedstawiciele nie negowali znaczącej roli Mariusza w tym procesie, zwracając jednakże uwagę na znaczenie doświadczeń wyniesionych z kampanii prowadzonych przez Publiusza Korneliusza Scypiona Afrykańskiego Starszego (Publius Cornelius Scipio Africanus Maior) podczas II wojny punickiej, a także walk toczonych na Półwyspie Iberyjskim w latach 200–90 przed Chr.¹⁰⁵ Pozwalało to ująć działania Mariusza w szerszym kontekście, nie wyłączając inspiracji płynących z taktyki stosowanej przez Iberów, Celtyberów i Celtów. Potwierdziło to w ogólnych zarysach analizę dokonaną przed laty przez Steinwendera.

Nie ostała się natomiast wizja likwidacji przez Mariusza konnicy obywatelskiej na rzecz wyłącznego rekrutowania jeźdźców spośród ludów ościennych, co miało dać początek znanemu z okresu cesarstwa

¹⁰² J.W. Rich, *The Supposed Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.*, „Historia” 1983, 32, 3, s. 287–331.

¹⁰³ Liv., 42.34.1–12.

¹⁰⁴ J.W. Rich, *op. cit.*, s. 305–330. Ponadto na temat stosowania zaciagu ochotniczego przed czasami Mariusza: C. Wolff, *Les volontaires dans l’armée romaine jusqu’à Marius*, „Latomus” 2010, 69, s. 18–28.

¹⁰⁵ Zob. w szczególności: M.J.V. Bell, *Tactical Reform in the Roman Republican Army*, „Historia” 1965, 14, 4, s. 404–422; I. Kertész, *The Roman Cohort Tactics – Problems of Development*, „Oikumene” 1976, 1, s. 89–97; F. Cadiou, *Les guerres en Hispania et l’émergence de la cohorte légionnaire dans l’armée romaine sous la république: une révision critique*, „Gladius” 2001, 21, s. 167–182.

systemowi tworzenia jednostek *auxilia*. Wprawdzie zachowane przekazy literackie nie rozstrzygały jednoznacznie tej kwestii, otwierając tym samym pole do snucia spekulacji (co zostało skrzętnie wykorzystane przez zwolenników historyczności reform Mariusza), ale analiza materiału epigraficznego, w szczególności zaś treści *Tabula Heracleensis* i inskrypcji nagrobnej Luciusa Orbiliusa Pupillus, jednoznacznie dowiodły, że jeszcze po śmierci Mariusza wystawiano tradycyjnie formowane oddziały konnicy obywatelskiej¹⁰⁶.

Gwałtowny wzrost liczby publikacji poświęconych wojskowości rzymskiej, który można było zaobserwować po zakończeniu II wojny światowej, nie wyłączając prac o charakterze syntezującym i podręcznikowym, sprawił, że mimo okresowego sygnalizowania jego doniosłości problem reform Mariusza i tak zszedł na drugi plan. Możliwości, jakie dawało wykorzystanie epigrafiki i archeologii, doprowadziły do przesunięcia punktu ciężkości w kierunku zagadnień odnoszących się do cesarskiego Rzymu. Zainteresowanie reformami mariańskimi ograniczało się do wąskiego grona badaczy, zaś pogłębiająca się dominacja języka angielskiego sprawiła, że nie tylko przestano sięgać po dzieła niemieckich klasyków, ze szkodą dla zrozumienia istoty ich wywodów, ale wraz z upływem czasu także twórczość badaczy włoskich i francuskich przestała być powszechnie uwzględniana. Po etapie ugruntowania przekonania o istnieniu reform Mariusza przez Delbrücka i Veitha kolejnym krokiem było wprowadzenie ich na łamy biografii jednego z najwybitniejszych wodzów w dziejach Rzymu¹⁰⁷. Nic zatem dziwnego, że mając do dyspozycji zgodne w swojej wymowie biografie, jak również utrzymaną w podobnym tonie większość literatury anglojęzycznej, współczesny czytelnik zazwyczaj ze sceptycyzmem podchodzi do informacji o błędności przesvědczenia o szeroko zakrojonej działalności reformatorskiej Mariusza, tym bardziej iż główne ostrze brytyjskiej krytyki skierowane przeciwko niemu zawiera się w pracach na temat demografii (Brunt, Rich), po które znaczna część fascynatów wojskowości z bliżej niezrozumiałych powodów po prostu nie sięga¹⁰⁸.

¹⁰⁶ C. Nicolet, *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312–43 a. C.)*, t. 2, Paris 1966, s. 965; J.B. McCall, *The Cavalry of the Roman Republic: Cavalry combat and elite reputations in the middle and late Republic*, London–New York 2002, s. 100–113.

¹⁰⁷ Zob. J. van Ooteghem, *Caius Marius*, Bruxelles 1964, s. 144–151; T.F. Carney, *A Biography of C. Marius*, Chicago 1970, s. 31–34; R.J. Evans, *Gaius Marius: A Political Biography*, Pretoria 1994, s. 74–78, 82, 90.

¹⁰⁸ Kwestia tożsamości wyodrębnionej dzięki Delbrückowi specjalizacji, jaką stała się historia wojskowości, to problem wymagający osobnego ujęcia. W tym miejscu należy jedynie zasygnalizować, że stagnacja metodologiczna trapiąca środowisko jej admiratorów nie tylko wpływa ujemnie na postęp badań, ale przyczynia się do sukcesywnego rugowania

Przekonanie o istnieniu reform Mariusza jest współcześnie negowane w różnych aspektach m.in. przez Adama Ziółkowskiego¹⁰⁹, Luuka de Ligta¹¹⁰, Garetha Sampsona¹¹¹, Pierre'a Cosme¹¹², Federico Santangelo¹¹³, François Cadiou¹¹⁴ czy Michaela J. Taylora¹¹⁵. Choć najbardziej druzgocące są prawdopodobnie badania prowadzone przez de Ligta, stanowiące kontynuację dociekań naukowych Brunta i Richa, to największą szansę na upowszechnienie krytycznego podejścia dają chyba publikacje Sampsona i Santangelo, a to z uwagi na ich popularnonaukowy, a co za tym idzie dostosowany do poziomu percepcyjnego większości odbiorców charakter. Nie bez znaczenia jest również napisanie ich w najmniej egzotycznym dla większości odbiorców języku angielskim. Z punktu widzenia popularyzacji powojennych ustaleń jest to jednak, jak się okazuje, kropla w morzu potrzeb.

historii wojskowości z uczelni wyższych. Zob. M. van Creveld, *Thoughts on Military History*, „Journal of Contemporary History” 1983, 18, 4, „Military History”, s. 549–566; J.A. Lynn, *The Embattled Future of Academic Military History*, „The Journal of Military History” 1997, 61, 4, s. 777–789; idem, *Discourse, Reality, and the Culture of Combat*, „The International History Review” 2005, 27, 3, s. 475–480. W polskiej literaturze na problem ten zwrócił uwagę: J. Maroń, *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013, s. 7.

¹⁰⁹ A. Ziolkowski, *Storia di Roma*, tłum. D. Facca, Milano 2000, s. 246 (= A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2004, s. 319–320).

¹¹⁰ L. de Ligt, *Poverty and demography: the case of the Gracchan land reforms*, „Mnemosyne” 2004, 57, s. 725–757; idem, *Some Thoughts on the Nature of the Demographic ‘Crisis’ of the Second Century B.C.*, w: *Crises and the Roman Empire: Proceedings of the Seventh International Workshop of the International Network Impact of Empire* (Nijmegen, June 20–24, 2006), red. O. Heckster, G. de Kleijn, D. Slootjes, Leiden–Boston 2007, s. 167–181; idem, *Roman Manpower and Recruitment during the Middle Republic*, w: *Companion to the Roman Army*, red. P. Erdkamp, Malden–Oxford–Carlton 2007, s. 114–131; idem, *Peasants, Citizens*, s. 157–192.

¹¹¹ G. Sampson, *The Crisis of Rome: The Jugurthine and Northern Wars and the Rise of Marius*, Barnsley 2010, s. 187–190.

¹¹² P. Cosme, *L’Armée romaine: VIIIe s. av. J.-C.–Ve s. ap. J.-C.*, Paris 2012, s. 49–55.

¹¹³ F. Santangelo, *Marius*, London–New York 2014, s. 33–35.

¹¹⁴ F. Cadiou, *L’Armée imaginaire. Les soldats prolétaires dans les légions romaines au dernier siècle de la République*, Paris 2018. Tytuł książki napisanej przez francuskiego historyka niedwuznacznie nawiązuje do słynnej książki Benedicta Andersona: *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London 1983, co tym silniej podkreśla krytyczne stanowisko zaprezentowane przez autora.

¹¹⁵ M.J. Taylor, *Tactical Reform in the Late Roman Republic: The View from Italy*, „Historia” 2019, 68, 1, s. 77–81.

PODSUMOWANIE

Jak starałem się wykazać powyżej, kluczem do zrozumienia, w jaki sposób doszło do powstania przeświadczenia o istnieniu reform Mariusza, jest nie tyle pogłębiona analiza źródeł, lecz prześledzenie procesu kształtowania się dyskursu prowadzonego na przełomie XIX i XX w. Czyni to całą teorię swoistym kuriozum, gdyż obecnie w ramach badań prowadzonych nad historią starożytności niewiele podobnych przypadków da się już wymienić. Jeśli dodać do tego żywotność tego historiograficznego mitu, wciąż utrwalanego na łamach licznych publikacji mimo starań kilku pokoleń badaczy dążących do jego zdekonstruowania, to stanowi on niezaprzeczalny fenomen, wykazujący zadziwiającą odporność na wszelkiej maści argumenty.

O ile początkowo zdawano sobie sprawę ze spekulatywności wspomnianej teorii i starano się ów fakt wyraźnie podkreślać, o tyle dzięki autorytetowi takich uczonych jak Rüstow, Delbrück i Veith zagościła ona na stałe w piśmiennictwie historycznym. Wobec gwałtownie rosnącej liczby publikacji poświęconych wojskowości rzymskiej przestano dociekać podstaw poszczególnych twierdzeń, uznając je *a priori* za dowiedzione. Doprowadziło to do sytuacji, gdzie z rzadka w przypisach widnieją już nazwiska Langego czy Rüstowa, za to nie zawsze świadomie przytacza się ustalenia ich autorstwa. Przykładem scharakteryzowanej postawy może być Christopher A. Matthew, który najpierw założył istnienie reform Mariusza, a następnie zaczął z nimi łączyć różne zjawiska, bez cienia refleksji, że w rzeczywistości bazuje na dziewiętnastowiecznym domniemaniu, którego poprawności nigdy nie udało się bezsprzecznie dowieść, a sam Lange daleki był od przypisywania im waloru pewnika¹¹⁶.

Dążenie do ukazania działalności wojskowej Mariusza we właściwym kontekście nie oznacza próby pomniejszenia czy nawet zanegowania jego dokonań. Wydaje się, że ugruntowanie systemu kohortalnego rzeczywistość było jego zasługą, podobnie jak redukcja taborów czy wprowadzenie orłów legionowych. Aby ustanowić armię zawodową rekrutowaną spośród ochotników ekwipowanych na koszt państwa, konieczna była jednak bądź to ustawa uchwalona przez zgromadzenie centurialne albo plebejskie¹¹⁷, bądź to oddolnie wprowadzone zmiany bez konieczności zachowania przyjętej procedury, co mogło zagwarantować jedynie zamieszanie spowodowane wojnami domowymi. Żaden z tych warunków

¹¹⁶ Ch.A. Matthew, *op. cit.*, s. xv–xvi (część wstępu zatytułowana „Sources and Methodology”, choć to właśnie względem tego drugiego członu można zgłosić najwięcej zastrzeżeń).

¹¹⁷ Zob. przyp. 16.

nie został spełniony, dlatego też nie dziwi, że ani jeden antyczny autor nie wspomniał o takim wydarzeniu – w warunkach, w których przyszło funkcjonować Mariuszowi, był to po prostu krok niemożliwy do zrealizowania, szczególnie że republika nigdy nie cierpiała na brak rekrutów spowodowany kryzysem demograficznym. Twórcą w pełni zawodowych sił zbrojnych stał się dopiero cesarz August¹¹⁸.

Zaskakiwać może uparte lekceważenie przez zwolenników historyczności reform Mariusza wywodów Gabby, Harmanda, Brunta i Richa, które mimo upływu kilkudziesięciu lat wciąż nie doczekały się polemiki. Z jednej strony przemilczanie wniosków płynących z publikacji ich autorstwa najlepiej świadczy o ich sile, ale z drugiej uniemożliwia zapoznanie się z nimi (czy nawet dowiedzenie się o ich istnieniu) szerokiemu gronu czytelników. Nawiązując do twórczości przywołanego już Matthew, spod ręki którego wyszła najnowsza monografia poświęcona wyłącznie reformom mariańskim, zbył on po prostu głosy krytyków tradycyjnego ujęcia ogólnymi stwierdzeniami o występowaniu w literaturze takiego stanowiska, bez wykazania cienia refleksji nad jego podstawami¹¹⁹. Unikanie dyskusji nad zasadnością przyjętych założeń jest niestety w tym przypadku postawą występującą nader często, mimo że pod względem naukowym w żaden sposób nie da się obronić jego zasadności.

Sprawia to, że obecnie środowisko naukowe podzieliło się na dwie grupy: zdecydowanie liczniejszych zwolenników istnienia reform Mariusza, jak również ich przeciwników. Jak nietrudno zauważyć na podstawie lektury ukazujących się publikacji, przynależność do pierwszej z nich jest najczęściej wynikiem braku świadomości daleko idącej spekulatywności powtarzanej teorii w połączeniu z nieznaną ustaleń czołowych krytyków. Sprawia to, że tym bardziej konieczne staje się zaprezentowanie, kto i na jakiej podstawie ukuł przeświadczenie o reformatorskiej aktywności Mariusza. Być może zapoznanie się z przebiegiem dyskursu uzmysłowi uczestnikom sporu, że jego przedmiot początkowo nie był traktowany jako pewnik, lecz uchodził za wynik twórczej pracy źródłowej, noszący według jego twórców pewne (duże) znamiona prawdopodobieństwa, co w żaden sposób nie przesądzało jednak ostatecznie o jego poprawności. Swego rodzaju zaproszenie do dyskusji w stosunkowo krótkim czasie stało się dogmatem, wbrew znacznie bardziej ostrożnemu stanowisku zajętemu przez Langego.

¹¹⁸ *Res gestae Divi Augusti*, red. P.A. Brunt, J.M. Moore, Oxford 1983, 17; C. Suetonius Tranquillus, *Divus Augustus*, w: *Quae supersunt omnia*, t. 1, *Vitae Caesarum*, red. C.L. Roth, Lipsiae 1904, 49.1–3; Herodianus, *Regnum post Marcum*, red. C.M. Lucarini, München 2005, 2.11; Cassius Dio, *Historia Romana*, t. 3, red. L. Dindorf, rec. I. Melber, Lipsiae 1890, 40.23–25.

¹¹⁹ Ch.A. Matthew, *op. cit.*, s. 9–28. W identyczny sposób postąpił: A. Grackowski, *op. cit.*

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Asconius Pedianus Q., *Orationum Ciceronis quinque enarratio*, red. A.C. Clark, Oxonii 1907.
- Cassius Dio, *Historia Romana*, t. 3, red. L. Dindorf, rec. I. Melber, Lipsiae 1890.
- Cicero M. Tullius, *De re publica*, red. K. Ziegler, Leipzig 1969.
- Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, t. 2 i 4, red. L. Dindorf, rec. C.T. Fischer, Lipsiae 1906.
- Dionysius Halicarnassensis, *Antiquitates Romanae*, t. 1, red. C. Jacoby, Lipsiae 1885.
- Festus Sex. Pompeius, *De verborum significatu quae supersunt cum Pauli epitome*, red. W.M. Lindsay, Lipsiae 1913.
- Frontinus Sex. Iulius, *Strategemata*, red. R.I. Ireland, Leipzig 1990.
- Gellius A., *Noctes Atticae libri XX*, t. 2, red. C. Hosius, Lipsiae 1903.
- Herodianus, *Regnum post Marcum*, red. C.M. Lucarini, München 2005.
- Hieronymi Chronicon*, w: Eusebius Werke, t. 7, red. R. Helm (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller, t. 47), Berlin 1956.
- Lipsius J., *De militia romana libri quinque; commentarius ad Polybium; Iusti Lipsi analecta sive observationes reliquae ad militiam et hosce libros*, Antverpiae 1596.
- Livius T., *Ab Urbe condita*, t. 1–4, red. C.F. Walters, R.S. Conway, Oxonii 1914–1919.
- Livius T., *Periochae*, w: *Periochae omnium librorum, fragmenta Oxyrhynchi reperta, Julii Obsequentis prodigiorum liber*, red. O. Rossbach, Lipsiae 1910.
- Nonius Marcellus, *De compendiosa doctrina libros XX*, red. W.M. Lindsay, Lipsiae 1903.
- Phlegon Trallianus, *De rebus mirabilibus*, w: *Opuscula de rebus mirabilibus et de longaevis*, red. A. Stramaglia, Leipzig 2011.
- Plinius Maior C. Secundus, *Naturalis historia*, t. 2, red. L. Ian, C. Mayhoff, Lipsiae 1909.
- Plutarchus, C. Gracchus, w: *Vitae parallelae*, t. 3.1, red. K. Ziegler, H. Gärtner, Leipzig 1996.
- Plutarchus, Cato Maior, w: *Vitae parallelae*, t. 1.1, red. K. Ziegler, Leipzig 1960.
- Plutarchus, Marius, w: *Vitae parallelae*, t. 3.1, red. K. Ziegler, H. Gärtner, Leipzig 1996.
- Polybius, *Historiae*, t. 2, red. L. Dindorf, rec. T.T. Büttner-Wobst, Lipsiae 1889.
- Res gestae Divi Augusti*, red. P.A. Brunt, J.M. Moore, Oxford 1983.
- Suetonius Tranquillus C., *Divus Augustus*, w: *Quae supersunt omnia*, t. 1, *Vitae Caesarum*, red. C.L. Roth, Lipsiae 1904.
- Valerius Maximus, *Factorum et dictorum memorabilium libri novem*, red. C. Kempf, Leipzig 1888.

Studies (Opracowania)

- Aigner H., *Die Soldaten als Machtfaktor in der ausgehenden römischen Republik*, Innsbruck 1974.
- Anderson B., *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London 1983.
- Bell M.J.V., *Tactical Reform in the Roman Republican Army*, „Historia” 1965, 14, 4.
- Blois de L., *The Roman Army and Politics in the First Century B.C.*, Amsterdam 1987.
- Botermann H., *Die Soldaten und die römische Politik in der Zeit von Caesar Tod bis zur Begründung des Zweiten Triumvirats*, München 1968.
- Broughton T.R.S., *The Magistrates of the Roman Republic*, t. 1, 509 B.C.–100 B.C., New York 1951.
- Brunt P.A., *Italian Manpower 225 B.C.–A.D. 14*, Oxford 1971.
- Bucholz A., *Hans Delbrück and Modern Military History*, „The Historian” 1993, 55, 3.

- Burns M.T., *The Homogenisation of Military Equipment under the Roman Republic*, „Romanization? Digressus Supplement” 2003, 1.
- Cadiou F., *L’Armée imaginaire. Les soldats prolétaires dans les légions romaines au dernier siècle de la République*, Paris 2018.
- Cadiou F., *Les guerres en Hispania et l’émergence de la cohorte légionnaire dans l’armée romaine sous la république: une révision critique*, „Gladius” 2001, 21.
- Cagniard P., *The Late Republican Army (146–30 BC)*, w: *A Companion to the Roman Army*, red. P. Erdkamp, Malden–Oxford–Carlton 2007.
- Carney T.F., *A Biography of C. Marius*, Chicago 1970.
- Chapman M., *The Celts: The Construction of a Myth*, New York 1992.
- Collis J., *The Celts: Origins, Myths and Inventions*, wyd. 2, Stroud 2003.
- Cosme P., *L’Armée romaine: VIIIe s. av. J.-C.–Ve s. ap. J.-C.*, Paris 2012.
- Craig G.A., *Delbrück: A Military Historian*, w: *Makers of Modern Strategy: from Machiavelli to the Nuclear Age*, red. P. Paret, Princeton 1986.
- Creveland van M., *Thoughts on Military History*, „Journal of Contemporary History” 1983, 18, 4, „Military History”.
- Delbrück H., *Antyczna sztuka wojenna*, t. 1–2, tłum. P. Grysztar, Oświęcim 2012–2013.
- Delbrück H., *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, t. 1, *Das Altertum*, wyd. 3, Berlin 1920.
- Dodge T.A., *Caesar: A history of the art of war among the Romans down to the end of the Roman Empire, with a detailed account of the campaigns of Caius Julius Caesar*, Boston–New York 1900.
- Erdmann E.H., *Die Rolle des Heeres in der Zeit von Marius bis Caesar. Militärische und politische Probleme einer Berufsarmee*, Neustadt 1972.
- Evans J.K., *Resistance at Rome: the Evasion of Military Service in Italy during the Second Century B.C.*, w: *Forms of Control and Subordination in Antiquity*, red. T. Yuge, M. Doi, Tokyo 1988.
- Evans R.J., *Gaius Marius: A Political Biography*, Pretoria 1994.
- Faszczka M.N., *Armia rzymska... ale jaka? O wiarygodności uwag Polybiosza z Megalopolis na temat organizacji exercitus romanus*, „Roczniki Humanistyczne” 2018, 66, 3.
- Faszczka M.N., *Bunt w późnorepublikańskich armiach rzymskich (88–30 przed Chr.)*, Oświęcim 2017.
- Feugère M., *Weapons of the Romans*, tłum. D.G. Smith, Stroud 2002.
- Fröhlich F., *Beiträge zur Kriegführung und Kriegskunst der Römer*, Berlin 1886.
- Fröhlich F., *Das Kriegswesen Cäsars*, Zürich 1889.
- Fuller J.F.C., *Julius Caesar: Man, Soldier, and Tyrant*, London 1956.
- Gabba E., *Le origini dell’esercito professionale in Roma: i proletari e la riforma di Mario*, „Athenaeum” 1949, 27.
- Gabba E., *Republican Rome, the Army and the Allies*, tłum. P.J. Cuff, Berkeley–Los Angeles 1976.
- Gabba E., *Ricerche sull’esercito professionale romano da Mario ad Augusto*, „Athenaeum” 1951, 29.
- Göler von A., *Cäsars Gallischer Krieg in den Jahren 58 bis 53 v. Chr.*, Stuttgart 1858.
- Grabski A.F., *Dzieje historiografii*, wyd. 3, Poznań 2011.
- Graczkowski A., *O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II–I w. p.n.e.)*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2019.
- Guischartd Ch., *Mémoires militaires sur les Grecs et les Romains*, t. 1–2, Lyon 1758.

- Hanson V.D., *The Modern Historiography of Ancient Warfare*, w: *The Cambridge History of Greek and Roman Warfare*, t. 1, *Greece, the Hellenistic World and the Rise of Rome*, red. P. Sabin, H. van Wees, M. Whitby, Cambridge 2007.
- Harmand J., *L'armée et le soldat à Rome: de 107 à 50 avant notre ère*, Paris 1967.
- Harmand J., *Le prolétariat dans la légion de Marius à la veille du second bellum civile*, w: *Problèmes de la guerre à Rome*, red. J.-P. Brissou, Paris 1969.
- Harmand J., *Les origines de l'armée impériale. Un témoignage sur la réalité du pseudo-principat et sur l'évolution militaire de l'Occident*, w: „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt” II.1, Berlin–New York 1974.
- Harris W.V., *War and Imperialism in Republican Rome 327–70 B.C.*, Oxford 1979.
- James S., *Rome and the Sword: How Warriors and Weapons Shaped Roman History*, London 2011.
- James S., *The Atlantic Celts: Ancient People or Modern Invention?*, London 1999.
- Keaveney A., *The Army in the Roman Revolution*, London–New York 2007.
- Keegan J., *The Face of Battle*, London 1976.
- Kelley D.R., *Losy historii. Badanie przeszłości od Herdera do Huizingi*, tłum. J. Dobrowolski, Warszawa 2010.
- Kertész I., *The Roman Cohort Tactics – Problems of Development*, „Oikumene” 1976, 1.
- Kromayer J., Veith G., *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, München 1928.
- Kromayer J., Veith G., *Historia wojskowości Greków i Rzymian*, t. 1–3, tłum. M. Goraj, Oświęcim 2017–2018.
- Kubitschek [W.], *Legio (republikanische Zeit)*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, t. 12, cz. 1, Stuttgart 1924.
- Lange C.C.L., *Historia mutationum rei militaris Romanorum inde ab interitu rei publicae usque ad Constantinum Magnum*, Gottingae 1846.
- Ligt de J., *Peasants, Citizens and Soldiers: Studies in the Demographic History of Roman Italy 225 BC–AD 100*, Cambridge 2012.
- Ligt de J., *Poverty and demography: the case of the Gracchan land reforms*, „Mnemosyne” 2004, 57.
- Ligt de J., *Roman Manpower and Recruitment during the Middle Republic*, w: *Companion to the Roman Army*, red. P. Erdkamp, Malden–Oxford–Carlton 2007.
- Ligt de J., *Some Thoughts on the Nature of the Demographic ‘Crisis’ of the Second Century B.C.*, w: *Crises and the Roman Empire: Proceedings of the Seventh International Workshop of the International Network Impact of Empire (Nijmegen, June 20–24, 2006)*, red. O. Heckster, G. de Kleijn, D. Slootjes, Leiden–Boston 2007.
- Lynn J.A., *Discourse, Reality, and the Culture of Combat*, „The International History Review” 2005, 27, 3.
- Lynn J.A., *The Embattled Future of Academic Military History*, „The Journal of Military History” 1997, 61, 4.
- Mallory J.P., *The Origins of the Irish*, London 2013.
- Maron J., *O osobliwościach polskiej historii wojskowości*, Wrocław 2013.
- Marquardt J., *Römische Staatsverwaltung*, t. 2, Leipzig 1876.
- Matthew Ch.A., *On the Wings of Eagles: The Reforms of Gaius Marius and the Creation of Rome’s First Professional Soldiers*, Newcastle upon Tyne 2010.
- McCall J.B., *The Cavalry of the Roman Republic: Cavalry combat and elite reputations in the middle and late Republic*, London–New York 2002.
- Mommsen Th., *Römische Geschichte*, t. 2, Berlin 1855.
- Nicolet C., *L’ordre équestre à l’époque républicaine (312–43 a. C.)*, t. 2, Paris 1966.

- Nicolet C., *Obywatel, polityk*, w: *Człowiek Rzymu*, red. A. Giardina, tłum. P. Bravo, Warszawa 1997.
- Nicolet C., *The World of the Citizen in Republican Rome*, tłum. P.S. Falla, Berkeley-Los Angeles 1980.
- Niebuhr G.B., *Römische Geschichte*, t. 2, wyd. 3, Berlin 1836.
- Ooteghem van J., *Caius Marius*, Bruxelles 1964.
- Oppenheimer S., *The Origins of the British*, London 2006.
- Paddock J.M., *The Bronze Italian Helmet: The development of the Cassis from the last quarter of the sixth century B.C. to the third quarter of the first century A.D.*, t. 1–2, London 1993 (niepublikowana rozprawa doktorska).
- Parker H.M.D., *The Roman Legions*, Oxford 1928.
- Rice Holmes T., *Caesar's Conquest of Gaul*, wyd. 3, Oxford 1911.
- Rich J.W., *The Supposed Manpower Shortage of the Later Second Century B.C.*, „*Historia*” 1983, 32, 3.
- Rüstow W., *Geschichte der Infanterie*, t. 1, Gotha 1857.
- Rüstow W., *Heerwesen und Kriegführung C. Julius Cäsars*, Gotha 1855.
- Sampson G., *The Crisis of Rome: The Jugurthine and Northern Wars and the Rise of Marius*, Barnsley 2010.
- Santangelo F., *Marius*, London–New York 2014.
- Sims-Williams P., *Celtomania and Celtoscepticism*, „*Cambrian Medieval Celtic Studies*” 1998, 36.
- Southern P., *The Roman Army: A Social and Institutional History*, Cambridge 2007.
- Steinwender Th., *Zur Kohortentaktik*, „*Rheinisches Museum für Philologie*” 1915, 70.
- Suder W., *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*, Wrocław 2003.
- Taylor M.J., *Tactical Reform in the Late Roman Republic: The View from Italy*, „*Historia*” 2019, 68, 1.
- Veith G., *Die Taktik der Kohortenlegion*, „*Klio*” 1907, 7.
- Votsch W., *Cajus Marius als Reformator des römischen Heerwesens*, Berlin 1886.
- Weynand [R.], *C. Marius (14)*, w: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl., t. 6, Stuttgart 1935.
- Wolff C., *Le refus du service militaire à Rome à l'époque républicaine*, „*Revue des études militaires anciennes*” 2007, 4.
- Wolff C., *Les volontaires dans l'armée romaine jusqu'à Marius*, „*Latomus*” 2010, 69.
- Ziolkowski A., *Storia di Roma*, trad. D. Facca, Milano 2000.
- Ziółkowski A., *Historia Rzymu*, Poznań 2004.

NOTA O AUTORZE

Michał Norbert Faszczka – historyk starożytności, doktor nauk humanistycznych, absolwent Wydziału Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego oraz Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Szczecińskiego. Obecnie adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Autor pięciu opracowań, współautor jednego, jak również autor ponad 30 artykułów naukowych i rozdziałów zamieszczonych w monografiach. Jego zainteresowania badawcze koncentrują się na historii republikańskiej armii rzymskiej, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień związanych z dyscypliną wojskową, jak również dziejów społeczności zachodniego *Barbaricum*.